

KÜRESELLEŞME VE METROPOLİTEN GELİŞME¹

Melih Ersoy

Toplumbilimler 21.yüzyıla mekânsal çözümlemenin öne çıktığı bir temel tartışma ile girmeye aday görülüyor. Son on yılın canlı tartışma odağını oluşturan küreselleşme olgusunun başlangıçtaki ideoloji dışı ve tüm insanlığı kavrayan olumluluklarla yüklü söylemi, günümüzde yerini daha serinkanlı çözümlemelere bırakmış görülüyor. Bu gelişmede kuşkusuz en büyük pay son yıllarda dünya uluslarının yaşadığı acı iktisadi ve politik deneyim olmuştur.

Kapitalizm dünyamızın hâkim ve egemen üretim tarzı. Kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimi feodalizmin mekâna bağlı üretim ilişkilerini yıkararak gerçekleştirdi. Feodal üretim tarzının serfi ve lordu sınırlı, yerel bir coğrafyada, toprağa bağlı olarak yaşamak zorundaydı. Kapitalist üretim ilişkileri bu mekânsal bağımlılığı ortadan kaldırarak yerini, karını maksimize etmek için dünya ölçeğinde en uygun koşulların var olduğu coğrafyayı arayan kapitalistle, emek gücünü özgürce, en iyi koşullarda satabileceği yeri arayan işçiye bırakmıştır. Diğer bir deyişle, kapitalizm, ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, daha önceki üretim ilişkilerinin oluşturduğu yerel mekânsal sınırları büyük bir sıçrama ile aşarak kendi coğrafyasını küresel ölçekte kurmuştur (Holloway, 1994). Özellikle, kapitalizmin olgunlaştığı 19. Yüzyıl, dünya ekonomisi ve ticaretinin yer yer bugünün ölçülerinin ötesinde küreselleştiği (Hirst ve Thompson, 1996), emekçilerin kitleler halinde Avrupa'dan Amerika'ya ve Okyanusya'ya göç ederek emek güçlerini değerlendirmek için daha uygun coğrafyalar aradığı yıllar olmuştur.

Ancak kapitalizm devrimci olduğu kadar bencil ve yarışmacı toplumsal ilişkileri de güçlendirir. Nitekim emperyalist ülkeler arasında dünya ölçeğinde kaynakların paylaşım mücadelesi, yarım yüzyıl boyunca, iki büyük dünya savaşı yanı sıra sömürge ülkelerin başkaldırılarına ve giderek sosyalist ülkelerin oluşumu ile dünya coğrafyasının büyük bir bölümünün sistem dışına çıkmasına yol açtı. Küresel model, yerini, dünya ölçeğinde, ulus-devletler biçiminde coğrafi bölünmüşlüğe bıraktı. 1930'ların büyük buhranı ile iyice içine kapanan egemen kapitalist ülkelerin, küreselleşme yönündeki hevesleri daha da törpüledi. Özetle, doğuşundan kısa bir süre içinde dünya ölçeğinde yayılan kapitalist üretim tarzının sınır tanımaz yıkıcılığı, girdiği topraklardaki acımasız ve yağmacı kar avcılığı bu coğrafyalardaki ulusların hızla bilinçlenip bu pervasız gelişmeye karşı koymalarına yol açtı. Ulus-devletlerin oluşumu böyle bir politik mücadele sonucu kazanılmış coğrafi ölçeklerdir.

20. Yüzyılın özellikle ikinci yarısı, kapitalist pazar ilişkilerinin kurulduğu homojen bir coğrafi ölçek, yani mekânsal sabit olarak, ulus-devlet ölçeğinin genel kabul gördüğü bir dönem oldu. Tarihsel ve sosyal ilişkiler tarafından belirlenen bu yeni coğrafi ölçek, bir kez oluştuktan sonra bu kez kendisini oluşturan sosyal ilişkiler üzerinde karşı bir etki yaparak bu ölçekte yeni ve ortak bir ulusçuluk bilinci yaratarak görece özerk politik ve kültürel gücünü ve varlığını daha da pekiştirdi.

¹ *Metropoliten Alanlarda Planlama Sorunları*, YTÜ Yayını, 1998, İstanbul, ss.361-367

İkinci Dünya Savaşı sonrasının hızlı kalkınma yılları, sermayenin ulusal ve uluslar arası fraksiyonları içindeki ve arasındaki çelişkilerle, genel olarak, sermaye ile emek arasındaki çatışmanın görece de olsa yumuşak geçmesine olanak tanıdı. Ancak, özellikle 1970 başlarında ortaya çıkan ve Bretton Woods sisteminin yıkılması ve OPEC krizi ile beslenen ve günümüze dek tümüyle atlatılamayan kar oranlarındaki düşüş eğilimi, bu görece barışın bozulmasına yol açarak, gerek sermayenin ve gerekse ulus-devletlerin yeniden yapılanmalarını zorunlu kılmıştır. Ulusal ekonomilerin ve ulusal sınırların çözülerek dünya ölçeğinde bütünleşmesi olarak tanımlayabileceğimiz küreselleşme, bu sürecin dayattığı bir dünya ölçeğinde yeniden yapılanma projesidir. Mali sermayenin başını çektiği bu süreçle sermayenin önündeki küresel ölçekteki tüm sınırlamalar bir bir ortadan kaldırılmaya çalışılarak, teknolojik olanakların da katkısıyla, “mekânın zaman tarafından aşılması ya da zaman-mekân sıkışması süreci” inanılmaz biçimde hızlanmaktadır. Küreselleşme tezinin en önemli kuramcılarında birisi olan Robertson (1992), küreselleşmeyi, dünyanın küçülmesi ve bir bütün olarak kavranması bilincinin yoğunlaşması olarak tanımlamaktadır. Böylece, daha önce birbirlerine karşı bağımsız olan birimler bağımlı hale gelmekte ve bireysel olgular artık yerel ya da ulusal düzeyde değil, küresel düzeyde anlam bulmakta ve tanımlanmaktadır.

Kapitalist sistemin günümüzde küresel ölçekte yeniden yapılanma girişimleri sermaye, emek ve ulus-devletler konusunda farklı projeler sunmaktadır.

Sermaye açısından bakıldığında, küreselleşme söylemi, sermayenin önündeki tüm engellerin kaldırılıp yeni bir mekânsal ölçeğe sıçramanın ideolojisini yapmaktır. Bu modelin as oyuncularını ulus ötesi şirketlerdir. Bu şirketler için yatırım alanı artık, tek bir ulusun sınırlarıyla kısıtlı değildir. Küresel ölçekte, Dünya üzerinde her yer potansiyel bir yatırım odağı olabilir. Sermaye, özellikle de mali sermaye, gelişmiş ülkelerden gelişmekte olanlara hızla akmakta, böylece bu ülkelerde büyük bir yatırım ve istihdam olanağı sağlamaktadır. Bu çerçevede, yapılması gereken tek şey, ulus-devletlerin uluslararası sermaye önüne koydukları politik, iktisadi ve hukuki engellerin hızla kaldırılmasıdır. Böylelikle, tüm yerel birimlerin potansiyellerini sonuna kadar geliştirmelerine olanak sağlanacaktır. Özetle, sermayenin düşlediği modelde sermaye arısı küresel ölçekte isteği yerel çiçeğe konacak, istediği an oradan kalkıp daha fazla bal yapan bir başka yerel çiçek bulacaktır.

Emek açısından bakıldığında ise daha farklı bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Öncelikle, kapitalizm artık feodalizmi aşarken gösterdiği devrimci tutumu bir yana bırakarak, “diğeri”ni yani işçi sınıfını, yerel ölçekte tutmanın tek yanlılığından ya da adaletsizliğinden hiç söz etmemektedir. Diğer bir deyişle, sermaye için coğrafya dünya ölçeğine sıçrarken emek, ulus-devlet sınırları içinde hapsedilmeye devam edilecektir. Bu modelde, yerelerde yaşayan çalışan sınıflara biçilen rol, yukarıda sözünü ettiğimiz arı kapma yarışında, en fazla bal yapacak çiçekler olmak için disiplinli, istikrarlı, düşük ücretlerle çalışan, itaatkar bir sınıf olmaktır. Çünkü, sermayenin tersine küresel ölçekte kendilerine uygun yereli bulma olanakları olmadığı için, modele uyum sağlamama

durumunda işsiz kalma tehdidi altında bırakılacaklardır. Özetle, düşlenen modelde emek açısından başka da bir alması sunulmadığı gibi, bu kesimin geleceği küreselleşme ideologların ilgi alanını da oluşturmamaktadır.

Küreselleşme ideolojisinin bir iktidar yatağı olan **ulus-devletleri** etkisizleştirilme çabaları tam da bu noktada devreye girmektedir. Küresel düzeyde “bağımlılığın artışı ile ulusal düzeyin uluslararası düzey tarafından içerileceği ve dönüştürüleceği” (Hirst ve Thompson, 1996) ileri sürülmektedir. Ulus-devletlerin güçsüzleştirilerek, ulusal düzeyde yönlendirici ve düzenleyici işlevinin zayıflatılması bir yandan mali sermayenin küresel ölçekte önüne açarken, diğer yandan da işçi sınıfının taleplerini yöneteceği iktidar odağını etkisizleştirmektedir. Kuşkusuz, küresel örgütlenme olanaklarının sınırlılığı nedeniyle küresel sermaye ile mücadele ulus-devlet ölçeğine kıyasla çok daha zordur. Emek açısından, ulus-devlet hala bir iktidar yatağı olarak önemini korumaktadır ve bu nedenle de savunulmalıdır.

Küreselleşme projesini sermaye, emek ve ulus-devletler açısından böylece özetledikten sonra, bu projenin küresel ölçekte öngördüğü mekânsal örgütlenme modeline geçmek istiyorum. Ancak, daha önce geniş bir parantez açarak, Modernleşme Okulu’ndan başlayarak, farklı paradigmalardan dünya ölçeğinde kentlere ne tür işlevler yüklediklerine kısaca değinmenin yararlı olacağı kanısındayım.

Modernleşme yazınına göre, sanayileşme ve toplumsal modernleşmenin üçüncü ayağını kentleşme oluşturmaktadır. Modernleşme kuramcıları bir ülkedeki kentleşme düzeyi ile toplumsal modernleşme arasında çok sıkı bir ilişki olduğu görüşündedir (Lerner, 1964; Davis ve Casis, 1961). Buna göre, kentleşme dünyanın her yerinde, eğitim düzeyini yükseltmekte, haberleşme ve iletişim olanaklarını artırmakta, iktisadi ve politik katılımın kapsamını genişletmektedir. Modernleşme yanlıları Batı’da da benzer sürecin yaşandığını yani, modernleşmenin kentleşmeyi izlediğini belirterek, kentleşmenin ulaştığı boyutun toplumdaki modernleşme düzeyinin bir aynası olarak görülebileceğini ileri sürmektedirler. Bu anlamda kentleşmenin modernleşmenin zorunlu bir öncülü, sürecin kilit kavramı olduğu belirtilmektedir.

Özetle, Modernleşme yazınında, mekân bağımsız bir değişken olarak alınmanın ötesinde sosyal ilişkileri belirleyici bir rol de üstlenir. Diğer bir deyişle, Modernleşme kuramında bizatihi kentlerin varlığını toplumsal gelişmenin bir nedeni ya da başlatıcısı gibi gören mutlak mekân anlayışının öne çıktığını görüyoruz. Bu mekân fetişizmine karşılık, Modernleşme Okulu’nun çevre ülkelerin gelişimini, tarımsal yapının dönüştürülmesine bağlayan ve aynı bir ulus-devletin kentlerinin oluşturacağı ağı öne çıkartan yaklaşımlarının tarihsel katkısını da vurgulamak gerekir.

Bağımlılık Okulunda mutlak mekân anlayışının karşıtı bir yaklaşımın etkili olduğu görülmektedir. Burada artık sosyal ilişkileri yönlendiren mekân anlayışı yerini, sosyal süreçler içinde ontolojik olarak yok olan mekân anlayışına terk etmektedir. Relative ya da görelî mekân anlayışı denilen ve bir dönem dilimize “sosyal ilişkilerin yansıdığı yer” diye pelesenk ettiğimiz “bu anlayış ya sosyal olguları evrensellik içinde kavrayarak ya da

tamamıyla mekânsız olarak görerek sosyal olguların mekânsal farklılaşmasına duyarsız kalmaktadır. (Şengül, 1998).

Epistemolojik çerçevesini böylece özetleyebileceğimiz Bağımlılık Okulu'nun kentlere ilişkin yaklaşımı, Frank'ın dünya ölçeğinde modellendirdiği sömürü zinciri içinde metropol kentlerin konum ve işlevlerini yorumlayan tezlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Azgelişmiş ülkelerin büyük kentleri Metropol ülkelerle en yoğun değişim ilişkilerinin yaşandığı merkezlerdir. Bu nedenle de merkez ülkelere kaynak aktarımının gerçekleştiği mekânlar bu ülkelerin en büyük kenti/kentleri olmaktadır. Azgelişmiş ülke açısından metropoliten kentler gelişmeye engel olan birimler olarak değerlendirilmektedir. Gerekçe olarak, bu kentlerin büyümeleri için zorunlu olan kaynakları ülke içindeki diğer bölgelerden aktardıkları, sosyal maliyetleri büyük ölçüde artırdıkları, uluslararası kapitalist sistemle ulusal alt sistemlerin bütünleştikleri merkezler olarak bağımlılık ilişkilerini yoğunlaştırdıkları gösterilmektedir (Geisse, Coraggio,1972:45).

Öncülüğünü Wallerstein'in yaptığı ve dünya ekonomisini hiyerarşik tek bir bütün olarak gören "Dünya Sistemi" yaklaşımı ise yukarıda tartıştığımız Bağımlılık Okulu yaklaşımı ile tarihsel gelişmenin toplumsal ve ekonomik kökenlerini uzun süreler halinde çalışmayı öneren Fransız *Annales* okulunun özgün bir sentezi olarak değerlendirilebilir (Taylor 1993).

Dünya sistemi yaklaşımı, tarihsel gelişmeye sistemler çerçevesinde bakmaktadır. Bu anlayışa göre, sistem, tek bir işbölümü bütününde birbirine ekonomik olarak bağlanmış tek bir sosyal birim olarak tanımlanmaktadır. Bu sistemde ulus devleti bir çözümleme birimi olarak alınmaz. Buna göre, ulus devletler dünya pazarıyla bütünleşmiş yapılar olarak anlamlı birimler oluşturmamaktadır; belirleyici olan bu birimleri bütünleştiren ve tek bir birim olarak değerlendirilmesi gereken kapitalist dünya ekonomisidir (Wallerstein 1993). Ancak, küreselleşme ideolojisinden farklı olarak Wallerstein , bağımlılık okuluna benzer bir anlayışla, dünya sisteminin eşitsiz değişime dayandığını ve bu temelde de hiyerarşik bir yapı yarattığını öne sürmektedir.

Son yıllarda küreselleşme tezleriyle birlikte ortaya atılan, küresel ölçekte yeni mekânsal örgütlenme modeli böyle bir tarihsel birikim üzerine oturmaktadır. Yeni modelin temelini "dünya kenti" ya da "küresel kent" kavramı ile küresel ve bölgesel kentler hiyerarşisinin oluşturduğu networkler oluşturmaktadır.

Friedmann'ın (1986) ifadesi ile dünya kenti yeni uluslararası işbölümünün mekânsal örgütlenme modelidir. Bu sisteme karşılık gelen işbölümünde farklı ölçeklerde -ulusal, bölgesel, kentsel alt sistemler- farklı metropoller özelleşmiş işlevler üstlenmişlerdir. Bu küresel kentler hiyerarşisinin en üstünde yer alan bazı metropollerin ise hükümet merkezi, mali merkez, üretim merkezi, kültürel merkez v.b merkez işlevleri bir arada üstlendiğini görüyoruz. Bir metropol ulusal ve ulus üstü ölçeklerde ne denli çok sayıda işleve merkezlik yaparsa dünya kenti olma potansiyeli de o denli artmaktadır (Sassen-Koob,1989). Mekânsal örgütlenmede Dünya ölçeğinde bu şekilde tanımlanan kilit kentler

çok uluslu şirketler tarafından üs olarak kullanılmakta ve uluslararası sermayenin biriktiği ve yoğunlaştığı mekânsal birimler olarak öne çıkarlar.

Dünya kentlerinin belirgin niteliği ikili emek-gücü piyasasının varlığıdır. Buna göre, bir yanda çeşitli denetim işlevlerinde uzmanlaşmış, çok yüksek ücretlerle çalışan sınırlı büyüklükte profesyonel bir kesim, diğer yanda çok düşük ücretlerle değişik ölçeklerdeki sanayi birimleri ile ağırlıklı olarak ayrıcalıklı kesime hizmet veren eğlence, dinlence ve diğer hizmet birimlerinde çalışan geniş bir işçi kesimi. Bu iki kesime ek olarak yine geniş bir enformel kesim ağırlıklı olarak çalışanların gereksinim duyduğu metalleri üretmektedir. Diğer bir anlatımla, Dünya Kenti oluşumu mekânsal ve sınıfsal kutuplaşmanın hızla arttığı bir yapılanmaya yol açmaktadır. (Friedmann, 1986)

Dünya kenti olma yarışına giren çevre ülkelerin en büyük metropolleri ülke içi göçlerin de odak noktasını oluşturmaktadır. Geniş kent yığınlarının kendilerini yeniden üretebilmeleri için gereken konut, eğitim, sağlık v.b donanımlar yanısıra ulaşım, su, atık su, arıtma gibi pahalı alt yapı gereksinimleri kitlesel ölçülerde artmakta kent içi büyük sosyal ve teknik altyapı yatırımları zorunlu kılomaktadır. Böylece, kamusal yatırımları daha üretken alanlara yönlendirme şansı azalmaktadır. Bu büyük ölçekli kent içi kamusal yatırımlar uluslararası sermayeyi çekmek için özellikle gerekli olduğundan öncelik verilen yatırımlar arasında yer almaktadır.

Tüm bu toplumsal harcamaların birincil kaynağını sermaye kesiminden toplanacak vergilerin oluşturması beklenirken burada da ulus-devletler bir açmazla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bir seçenek sermaye kesimini gereken ölçülerde vergilendirerek kamu maliyesini sağlıklı bir yapıya kavuşturmadır. Ancak bu durumda özellikle uluslararası sermaye kendisine daha iyi koşullar sunan başka metropollere kaçacaktır. İkinci seçenek ise sermayeyi vergilendirmek bir yana yeni teşviklerle destekleyecek arzu edilen ortamı sağlamak ve yatırımlar için gereken kaynağı kısmen çalışan kesimlere yüklemek ya da daha çok başvurulan bir yöntem olarak uluslar arası mali sermayeden borçlanarak sağlamaktır.

Ulusal kalkınmacılığın sonunun geldiğini ilan eden bazı araştırmacılar (Keyder ve Öncü, 1994) yeni dönemin özellikle çevre ülkelerde büyük metropollerin önlerinin açıldığı, merkezi devletin etkisinin azaldığı dolayısıyla bu kentlere yeni açılımlar sağlayacak yarışmacı, girişimci kent modelinin gündeme geldiğini ileri sürmektedirler (Tekeli, 1997). Kentlerin ellerini kollarını bağlayan merkezi devlet politikalarının eski etkinliğinin kalmadığı, dolayısıyla kentlerin görece özerk yapılanmalara gidebilecek bir konjonktürü yakaladıkları savlanmaktadır. Bu araştırmacılara göre yakalanan bu büyük fırsat kaçırılmamalıdır. Küresel kentler hiyerarşisinde yer alabilmek için yapılması gerekenlerin başında uluslararası sermayenin, çok uluslu şirketlerin ya da genel olarak ulus-üstü müşterilerin gereksindiği üretici hizmetlerin uluslararası nitelik düzeyinde sağlanmasıdır. Uluslararası düzeyde ulaşım ve iletişim olanaklarının belirli bir nicelik ve nitelikte olması, beş yıldızlı otellerin, pahalı konutların, lüks restoranların, birinci sınıf eğlence ve dinlenme yerlerinin varlığı bir kentin uluslararası sermaye tarafından üs olarak

seçilmesinin ön koşulları arasında yer almaktadır. Girişimci kent modelinde bütün bu olanakların sağlandığı bir kentsel ortam yaratmak o kenti uluslararası sermayeye “satmak” için yapılması gereken birincil önceliklerdir. Başarılı kentlerin hepsi bu tür satış işini layıkıyla yerine getirenler olmuştur (Keyder ve Öncü, 1994).

Kapitalist gelişme doğası gereği eşitsizdir; eşitsiz gelişmenin motoru kapitalist üretim ilişkilerinin yapısında aranmalıdır. Ulus-devlet içinde, gelişmişlik düzeyleri farklı yerellikle ve bölgeler yaratan kapitalizm, aynı bir metropol içinde de aralarında aşılması olanaksız farklılıklar olan mekânlar oluşmasına yol açmaktadır. Son iki yüz yılda kapitalizmin dünya ölçeğinde ulus-devletlerarasında nasıl bir eşitsiz gelişmeye neden olduğu ise ortada. Varsıl ve yoksul ülkeler arasındaki “servet ve imkân farklılıklarının alarm verici düzeylere geldiği” basında artık sıradan haberler arasında yer alıyor. Dünya Bankası istatistiklerine göre, dünya nüfusunu yarıdan fazlası (%56) yoksulluk sınırı olan yıllık 800 ABD dolarlık GSMH'nin altında yaşamakta olup, 210 devletin 157si ortalamanın çok altında kişi başına ulusal gelire sahiptir. Durumu daha da karartıcı yapan ILO verilerine göre, dünyada 1 milyar kişi eksik istihdam sorunu ile boğuşurken, tümüyle işsiz olanların sayısı da 150 milyona ulaşmıştır. Sadece son kriz nedeniyle Endonezya'da 25 milyon kişi işsiz kalmıştır.

Yeni dünya işbölümü ile oluşan kentler ağı ile mekânsal kutuplaşma küresel, bölgesel ve metropoliten ölçeklerde tüm hızı ile sürmektedir. Türkiye'nin de içinde olduğu yarı-çevre ülkelerin gelir dağılımında en alttaki %40'lık kesim, toplam gelirin % 15'den azını almaktadır. Türkiye gelir dağılımının en düşük olduğu 10 ülke içinde sayılmaktadır. Sınıflar arasındaki makas hızla açılmaktadır.